

УДК 159:942

Савелюк Наталія

доктор психологічних наук, професор,
професор кафедри психології,
Тернопільський національний педагогічний
університет імені Володимира Гнатюка
<https://orcid.org/0000-0001-5246-9677>

Муравйова Олена

здобувач вищої освіти,
Національний університет «Запорізька політехніка»
<https://orcid.org/0009-0005-9394-2375>

DOI https://doi.org/10.35619/prap_rv.vi22.381

ОСОБИСТІСНЕ СПРИЙНЯТТЯ НОРМАТИВНИХ КРИЗ ІЗ ПОЗИЦІЙ ДИТИНИ І ДОРОСЛОГО В НЕНОРМАТИВНИХ ЖИТТЄВИХ УМОВАХ

Анотація. У статті розглядаються поняття «криза» та її основні види: нормативні (вікові) та ненормативні (життєві). Обґрунтовується, що в умовах війни всі кризи, а особливо кризи незрілої особистості школяра, набувають нових форм вираження, переживання та осмислення.

Поставлена мета дослідження – стислий теоретичний аналіз психологічних аспектів поняття «криза» та емпіричне дослідження образів першокласника і підлітка, котрі переживають відповідні вікові кризи, у свідомості як самих школярів, так і значущих дорослих (батьків та педагогів) у часових вимірах сучасності й ретроспективи («до війни»).

За результатами проведеного емпіричного дослідження зроблено висновки про те, що: першокласники істотно більшою мірою сприймають себе як більш «хороших» і «безпроблемних», порівняно з уявленнями про них дорослих; підлітки на статистично значущому рівні сприймають себе більш «безсилими», але й, водночас, більш «великими», порівняно з батьками та педагогами; першокласники оцінюють себе як більш «хороших», «могутніх», «енергійних» і «безпроблемних», порівняно з самооцінюванням підлітків за аналогічними шкалами; на думку дорослих осіб, сучасні підлітки назагал є істотною мірою більш «байдужими», порівняно з першокласниками; а при порівнянні образів типового першокласника в умовах війни і в довоєнний період, як і відповідних образів типового підлітка, статистично значущих відмінностей між оцінками дорослих осіб не виявлено.

Ключові слова: криза, нормативна криза, ненормативна криза, війна, семантичний диференціал, образ, особистісне сприйняття.

Постановка проблеми. Питання теоретичного та емпіричного дослідження нормативних (вікових) і ненормативних (життєвих) криз були й залишаються надзвичайно актуальними завданнями наукового пошуку. Вони загострилися в умовах повномасштабної війни в Україні, а також набувають нових ракурсів у перспективі її прогнозованої повоєнної розбудови.

Особистість змінюється упродовж свого життя по-різному, причому особливо складними та значущими є саме так звані «перехідні етапи», коли розвиток стає менш прогнозованим і, з усім тим, несе в собі більше можливостей. Саме у такі – кризові – періоди життя людини будь-які зміни переживаються гостріше та виразніше. Якщо ж на внутрішні «злами» накладаються ще й зовнішні кризові, а подеколи і травматичні, екстремальні події, постає питання про психологічні ресурси та чинники, які забезпечують не просто виживання,

а і зростання особистості. Одним із таких чинників, вочевидь, є сприйняття людиною як ситуації кризи, так і самої себе в цій кризі – своїх рис та якостей.

Аналіз останніх досліджень з проблеми. Різні види криз вивчали зарубіжні та українські психологи (Бохонкова, Виготський, Горностай, Донченко, Зливков, Еріксон, Ліндемманн, Поліщук, Саннікова, Сатир, Титаренко, Фройд, Холл, Ялом та ін.).

Криза (від давньогр. «krisis» – «поворотний пункт», «рішення», «перелом») – це перехідний етап у житті людини, що виникає і вибудовується на основі нових проблем та викликів, причому відповідний життєвий запит неможливо вирішити вже знайомими способами, апробованими методами, звичними темпами. Отже, з одного боку, поняття несе в собі відтінок надзвичайності, загрози, небезпеки, а з іншого – можливість та необхідність подальших дій (Саннікова, 2015 :16).

У психології найчастіше диференціюють нормативні (вікові) й ненормативні (життєві) кризи (Титаренко, 2003). Вікові кризи – це особливі та відносно нетривалі періоди онтогенезу, що характеризуються різкими психологічними змінами, пов'язаними із системними якісними перетвореннями у сферах соціальних взаємин, діяльності та свідомості людини (Шапар, 2007 : 226). Життєві кризи розглядаються як такі, що є результатом подій, які здебільшого спричиняють втрату чи руйнування істотно значущих соціальних взаємин, соціального статусу та несуть загрозу для цілісності «Я» людини (Чуйко, Комісарик, 2019 : 42).

І якщо ненормативну кризу можна зустріти або уникнути (частково чи цілком) через власні вибори, то вікова – як нормативна криза, є більш типовою складовою частиною життєвого шляху будь-якої людини. Так, орієнтовно у віці семи років усі діти переживають досить складний перехідний період, коли вони стають школярами й мають адаптуватися до цієї нової соціальної ситуації розвитку. Завершується попередній – дошкільний етап і натепер уже учні, в новій соціальній ролі вперше стикаються із труднощами шкільного життя та, відповідно, більш дорослими викликами соціалізації у змінених умовах життєдіяльності (Поліщук, 2019).

Ще один аспект дослідження стосується не менш, або навіть більш значущої вікової кризи – підліткового віку. На думку науковців, відповідний період є одним із найскладніших етапів онтогенезу індивіда. Перебіг зазначеної вікової кризи пов'язаний зі зміною попередньо набутої форми дитячої ідентичності та формуванням нової, більш цілісної ідентичності дорослої особи, що пов'язане зі складними процесами смислової перебудови самосвідомості та подальшим розширенням кола соціальних ролей (Краєва, 2018).

Опираючись на сучасні наукові напрацювання (Пророк, Тиндик, Полякова, 2023; Чикур, Ригель, Губарева, 2023; Шістко, 2022 та ін.), можна стверджувати, що у дуже складних умовах війни як ненормативні, так і нормативні кризи особистості, а особливо ще незрілої особистості – школяра, набувають своїх нових форм вираження, переживання та осмислення.

Зокрема, за результатами проведеного дослідження (на вибірці дітей 6–12 років), Л. Шістко стверджує, що саме діти – дуже вразлива група, яка є особливо чутливою до впливу стресових чинників в умовах війни; з усім тим, успішність подолання дітьми таких надто гострих стресових чинників значною мірою залежить від психоемоційного стану та життєстійкості значущих дорослих – передусім, їх батьків (Шістко, 2022).

Можна також стверджувати, що, з точки зору психології, важливими є не тільки і не стільки об'єктивні фізіологічні показники переживання дітьми зазначеного віку складних обставин війни (що накладаються на вікові кризи), скільки суб'єктивні особливості сприйняття школярами різних аспектів власного «Я» в таких непростих умовах. З іншого боку, важливо також з'ясувати, наскільки ці самооцінки збігаються з оцінками дорослих осіб, котрі можуть бути або фасилітаторами або, навпаки, через певні свої стереотипізовані уявлення – більшою або меншою мірою інгібіторами позитивного дитячого самоприйняття.

Крім того, окремий науковий інтерес складає ретроспективний аспект відповідних образів у свідомості батьків і педагогів: наскільки вони сприймають або не сприймають ймовірні зміни рис та якостей своїх дітей упродовж дуже складного для України крайнього десятиріччя її історії.

Отже, **мета дослідження** – стислий теоретичний аналіз психологічних аспектів поняття «криза» та емпіричне дослідження образів першокласника і підлітка, котрі переживають відповідні вікові кризи, у свідомості як самих школярів, так і значущих дорослих (батьків та педагогів) у часових вимірах сучасності й ретроспективи («до війни»).

Виклад основного матеріалу дослідження. Особливості особистісного сприйняття школярів із позицій самих дітей та значущих для них дорослих вивчалися із застосуванням психосемантичного інструментарію. А саме: в емпіричному дослідженні було використано адаптований в Україні (С. Яновською, П. Севост'яновим, Р. Туренко – Яновська, Севост'янов, Туренко, 2022) семантичний диференціал із 12 дихотомічними шкалами, які включають у себе 24 прикметники-антоніми (табл. 1):

Таблиця 1

Результати валідазації україномовного варіанту СД

№ з/п	Оригінальний СД	Адаптована версія	Шкала
1	Good-Bad	Хороший/а / Поганий/а	Оцінка
2	Helpful-Unhelpful	Могутній/я / Безсилий/а	Сила
3	Fast-Slow	Швидкий/а / Повільний/а	Активність
4	Nice-Awful	Гарний/а / Потворний/а	Оцінка
5	Active-Passive	Активний/а / Пасивний/а	Активність
6	Deep-Shallow	Великий/а / Маленький/а	Сила
7	Exciting-Boring	Енергійний/а / Млявий/а	Активність
8	Easy-Difficult	Безпроблемний/а / Проблемний/а	Оцінка
9	Strong-Weak	Сильний/а / Слабкий/а	Сила
10	Favorable-Unfavorable	Приємний/а / Неприємний/а	Оцінка
11	Artistic-Scientific	Натхненний/а / Байдужий/а	Активність
12	Powerful-Powerless	Потужний/а / Кволий/а	Сила

Емпіричні дані збиралися у період від жовтня 2023 року по березень 2024 року. На засадах добровільної та поінформованої згоди учасникам дослідження пропонувалося пройти опитування через 6 спеціально розроблених google-форм. Запитання були наступні: 1) гугл-форма 1 (для батьків і педагогів першокласників) – «Якими були типові першокласники/першокласниці приблизно 10-15 років тому?»; 2) гугл-форма 2 (для батьків і педагогів підлітків) – «Якими були типові підлітки приблизно 10-15 років тому?»; 3) гугл-форма 3 (для батьків і педагогів першокласників) – «Якими є типові першокласники/першокласниці сьогодні?»; 4) гугл-форма 4 (для батьків і педагогів підлітків) – «Якими є типові підлітки сьогодні?»; 5) гугл-форма 5 (для дітей) – «Яким першокласником/першокласницею ти є сьогодні?»; 6) гугл-форма 6 (для підлітків) – «Яким

підлітком ти є сьогодні?». Примітка: гугл-форму 5 діти заповнювали з допомогою практичних психологів своїх шкіл.

У дослідженні назагал узяли участь 216 осіб. Серед них: 40 педагогів (учителів початкових і середніх класів), 106 батьків (батьків учнів різного віку), 33 першокласники (6–7 років) і 37 підлітків (12–16 років). Статевий розподіл респондентів: 163 (75,5 %) жінки (дівчата) та 53 (24,5 %) чоловіки (хлопці). Регіони дослідження: Запорізька, Дніпропетровська, Львівська, Київська області.

Первинна кількісна обробка отриманих результатів та їх графічне подання здійснювалися за допомогою пакету програм Microsoft Office (програми Excel), а подальша – за допомогою спеціалізованої комп'ютерної програми SPSS (Ver. 29).

З метою перевірки міри відповідності отриманих кількісних показників (індивідуальних оцінок за шкалами СД) нормальному розподілу даних було використано, насамперед, статистичний критерій однорідності Колмогорова-Смірнова. Оскільки визначені за допомогою програми SPSS значення критерію щодо всіх показників виявилися меншими за критичні (при $p \leq 0,05$), констатовано, що емпіричний розподіл даних істотною мірою відрізняється від нормального. Тому надалі з метою підтвердження або спростування прогнозованої наявності статистично значущих розбіжностей між оцінками різних образів у різних підгрупах респондентів та в аспекті різних часових перспектив використовувався непараметричний критерій U Манна-Вітні, що дає змогу перевіряти гіпотези про відмінність двох незалежних вибірок за рівнем вираженості тієї чи іншої ознаки.

1. Відмінності між образами першокласників у свідомості самих дітей та відповідними образами у свідомості дорослих (актуальна часова перспектива). Згідно з результатами статистичної обробки кількісних даних, отриманих у двох зазначених контекстах оцінювання, значущі відмінності спостерігаються за оцінками тільки двох шкал СД:

1. **Шкала 1 («Хороший/а / Поганий/а»)** – $U = 496,5$ при $p = 0,001$; $\bar{x}_1 = 0,94$ та $\bar{x}_2 = 1,92$. Таким чином, у «власних очах» першокласники є істотно більш «хорошими», ніж з точки зору дорослих – батьків і вчителів початкових класів. Виявлений факт пояснюємо типовою закономірністю розвитку самосвідомості в молодшому шкільному віці, коли самооцінка дітей, навіть незважаючи на переживання кризи «семи років», усе ще може залишатися завищеною, як і в попередньому віковому періоді (дошкільному).

2. **Шкала 8 («Безпроблемний/а / Проблемний/а»)** – $U = 548,0$ при $p = 0,007$; $\bar{x}_1 = 1,91$ та $\bar{x}_2 = 2,71$. Отже, констатуємо, що дорослі вбачають дітей більш «проблемними», ніж вони – самі себе. Такий факт може інтерпретуватися аналогічно до вищенаведеного прикладу – тенденцією до завищеної самооцінки у першокласників, а також, імовірно, різними конотаціями розуміння даного поняття дітьми та дорослими особами.

З усім тим, за всіма іншими шкалами СД статистично значущі відмінності між оцінками у зазначеному семантичному контексті порівняння не виявлено. Хоча, на чому варто наголосити окремо, з огляду на вищезгадані типові тенденції розвитку самооцінки в цьому віці як дещо завищеної, попередньо прогнозувалася більша кількість статистично значущих відмінностей між оцінками самих дітей та дорослих респондентів.

Також зазначаємо, що найбільшою мірою сучасні першокласники сприймаються (і у «власних очах», і їхніми батьками та педагогами) як «гарні» ($\bar{x} = 1,32$), «хороші» ($\bar{x} = 1,43$), «енергійні» ($\bar{x} = 1,58$), «приємні» ($\bar{x} = 1,60$), «натхненні» ($\bar{x} = 1,93$) та «швидкі» ($\bar{x} = 1,95$). Констатуємо, що отримані оцінки відповідного вікового періоду не відповідають кризовим параметрам (зокрема, підвищеної «проблемності»), хоча дорослі в цілому оцінюють дітей як більш «проблемних», ніж вони – самі себе.

2. Відмінності між образами першокласників у свідомості дорослих в актуальній часовій перспективі («зараз») та ретроспективі («10-15 років тому»). Констатуємо, що за

всіма 12 шкалами СД в цьому контексті порівняння статистично значущих відмінностей між оцінками не виявлено.

Найбільшою мірою першокласники сприймаються батьками та педагогами і зараз, і в часовій перспективі «10-15 років тому», як «гарні» ($\bar{x} = 1,20$), «активні» ($\bar{x} = 1,49$) та «енергійні» ($\bar{x} = 1,50$). Назагал, у зв'язку з відсутністю статистично значущих розбіжностей між оцінками, констатуємо, що війна істотною мірою не змінила образ типового першокласника «в очах дорослих».

3. Відмінності між образами підлітків у свідомості самих підлітків та відповідними образами у свідомості дорослих (актуальна часова перспектива). Згідно з результатами статистичної обробки даних, отриманих за допомогою застосування СД, значущі відмінності між відповідними підгрупами спостерігаються за оцінками тільки двох шкал (кількісно – як і у порівняльному контексті оцінювання першокласників, а проте самі шкали СД у цьому випадку інші):

1. **Шкала 2 («Могутній/я / Безсилий/а»)** – $U = 306,0$ при $p = 0,001$; $\bar{x}_1 = 3,03$ і $\bar{x}_2 = 1,90$. Отже, у власних уявленнях підлітки є більш «безсилим», аніж з позиції батьків і педагогів. Виявлений факт пояснюємо типовими закономірностями розвитку в підлітковому віці – насамперед, пов'язаними із проявами кризи відповідного віку та, зокрема, «афекту неадекватності». Припускаємо, що, ймовірно, якщо дорослі сприймають «підліткове бунтарство» як прояви сили, то самі підлітки, вочевидь, прагнуть більших можливостей.

2. **Шкала 6 («Великий/а / Маленький/а»)** – $U = 391,0$ при $p = 0,03$; $\bar{x}_1 = 2,92$ і $\bar{x}_2 = 2,23$. Дані засвідчують, що дорослі особи сприймають підлітків як значно «більших», аніж вони – самі себе. Виявлений факт став доволі несподіваним і непрогнозованим, адже попередньо ми припускали, що, навпаки, підлітки вбачатимуть себе «більшими», порівняно з оцінками батьків і педагогів. Як один із варіантів пояснення такого факту – специфіка сучасного покоління «зетів», котрі ставлять до себе вищі вимоги, в тому числі, й щодо дорослішання.

Образ підлітка і у свідомості самих представників відповідної вікової категорії, і у свідомості дорослих респондентів є найбільшою мірою «гарним» ($\bar{x} = 1,82$) та «хорошим» ($\bar{x} = 1,91$). З усім тим, найменш вираженою в цьому контексті стала характеристика «безпроблемні» ($\bar{x} = 3,11$). Інакше кажучи, спостерігаємо свого роду когнітивний дисонанс в оцінюванні: сучасні підлітки – «гарні» та «хороші» (позитивна морально-естетична оцінка), але, з усім тим, вони водночас і доволі «проблемні». Це вказує на поділене усвідомлення присутності проявів кризи відповідного віку як самими підлітками, так і батьками та педагогами.

4. Відмінності між образами підлітків у свідомості дорослих в актуальній часовій перспективі («зараз») та ретроспективі («10-15 років тому»). Констатуємо, що за всіма 12 шкалами СД в цьому контексті порівняння статистично значущих відмінностей між оцінками не виявлено.

В обох часових перспективах підлітки сприймаються дорослими, насамперед, як «гарні» ($\bar{x} = 1,49$) та «хороші» ($\bar{x} = 1,65$). І найменш вираженою в цьому контексті вже прогнозовано стала характеристика «безпроблемні» ($\bar{x} = 2,85$). Отже, спостерігаємо аналогічну (щодо попереднього порівняльного контексту) емпіричну картину: «в очах дорослих» підлітки і до війни, і під час повномасштабних бойових дій є доволі амбівалентною віковою категорією: вони (підлітки) водночас і «гарні», «хороші», але і «проблемні».

5. Відмінності між образами першокласників у свідомості самих дітей та образами підлітків у свідомості самих підлітків (актуальна часова перспектива). Згідно з результатами статистичної обробки даних, значущі відмінності тут спостерігаються за оцінками одразу чотирьох шкал СД:

1. **Шкала 1 («Хороший/а / Поганий/а»)** – $U = 899,5$ при $p < 0,001$; $\bar{x}_1 = 0,94$ та $\bar{x}_2 = 2,22$. 2. **Шкала 2 («Могутній/я / Безсилий/а»)** – $U = 790,0$ при $p = 0,03$; $\bar{x}_1 = 2,36$ і $\bar{x}_2 = 3,03$. 3. **Шкала 7 («Енергійний/а / Млявий/а»)** – $U = 774,5$ при $p = 0,05$; $\bar{x}_1 = 1,48$ і $\bar{x}_2 = 2,27$. 4. **Шкала 8 («Безпроблемний/а / Проблемний/а»)** – $U = 843,5$ при $p = 0,005$; $\bar{x}_1 = 1,91$ і $\bar{x}_2 = 3,11$.

Констатуємо, таким чином, що першокласники сприймають самих себе як більш «хороших», «могутніх», «енергійних» і «безпроблемних», порівняно з підлітками. Зазначені факти пояснюємо віковими закономірностями розвитку особистості – її самосвідомості назагал і самооцінки зокрема. Відомо, що самооцінка в молодшому шкільному віці є переважно завищеною, тоді як у підлітковому віці вона помітно знижується і може виявляти суттєву тенденцію до заниженої. Це стосується глобальної характеристики «хороший/а». Натомість відмінності за «силовою» шкалою («могутній/а») та шкалою активності («енергійний/а») пояснюємо психофізіологічними аспектами дорослішання.

Незважаючи на істотні вікові відмінності, й першокласники, і підлітки сприймають самих себе, насамперед, як «хороших» ($\bar{x} = 1,58$), «гарних» ($\bar{x} = 1,79$) і «приємних» ($\bar{x} = 1,81$). Це є глобальною морально-естетичною характеристикою, що, на нашу думку, засвідчує загальне бажання школярів різного віку подобатися навколишнім людям і бути прийнятими іншими.

6. Відмінності між образами першокласників та образами підлітків у свідомості дорослих (актуальна часова перспектива). Згідно з результатами статистичної обробки даних, значущі відмінності в цьому контексті спостерігаються за оцінками тільки двох шкал:

1. **Шкала 6 («Великий/а / Маленький/а»)** – $U = 439,0$ при $p = 0,002$; $\bar{x}_1 = 3,45$ і $\bar{x}_2 = 2,23$. Отже, підлітки у сприйманні дорослих є значно «більшими», порівняно з першокласниками. Це розглядаємо як емпіричне підтвердження відповідального ставлення респондентів до дослідження, адже підлітки насправді є «більшими» за різними параметрами: як фізичними, так і психологічними.

2. **Шкала 11 («Натхненний/а / Байдужий/а»)** – $U = 954,5$ при $p = 0,02$; $\bar{x}_1 = 1,80$ і $\bar{x}_2 = 2,43$. Таким чином, підлітки сприймаються як істотно більш «байдужі», порівняно з першокласниками. Цей факт інтерпретуємо переживаннями кризи підліткового віку та її зовнішнього сприйняття дорослими. Важливо зауважити, що підлітки лише зовні можуть видаватися «байдужими», тоді як внутрішньо вони насправді переживають цілий «буревій емоцій».

Найбільшою мірою сучасні й першокласники, і підлітки сприймаються батьками і педагогами як «гарні» ($\bar{x} = 1,35$), «хороші» ($\bar{x} = 1,76$) та «приємні» ($\bar{x} = 1,79$). Натомість найменш вираженими стали узагальнені характеристики «безпроблемний/а» ($\bar{x} = 2,86$) та «великий/а» ($\bar{x} = 2,84$). Інакше кажучи, дорослі сприймають школярів відповідного віку як таких, котрі ще не є достатньо «великими» (дорослими) і тому можуть створювати певні «проблеми».

7. Відмінності між образами першокласників та образами підлітків у свідомості дорослих (ретроспектива). Згідно з результатами статистичної обробки даних, значущі відмінності спостерігаються за оцінками тільки двох шкал (все – аналогічно до попереднього порівняльного контексту):

1. **Шкала 6 («Великий/а / Маленький/а»)** – $U = 954,5$ при $p = 0,02$; $\bar{x}_1 = 3,38$ і $\bar{x}_2 = 2,3$. 2. **Шкала 11 («Натхненний/а / Байдужий/а»)** – $U = 727,5$ при $p = 0,03$; $\bar{x}_1 = 1,29$ і $\bar{x}_2 = 2,10$. Отже, війна не змінила загальні тенденції сприймання дорослими першокласників і підлітків: другі «в очах дорослих» і до війни, і в умовах воєнного стану так само виглядають «більшими» й більш «байдужими».

Найбільшою мірою і першокласники, і підлітки, з точки зору батьків та педагогів, були «10-15 років тому» (як і «зараз») «гарними» ($\bar{x} = 1,34$) та «хорошими» ($\bar{x} = 1,51$), а найменшою мірою – «великими» ($\bar{x} = 2,86$) та «безпроблемними» ($\bar{x} = 2,59$). Інакше кажучи,

«в очах дорослих» початок війни істотною мірою не вплинув на сприймання міри потенційної кризовості (зокрема, в напрямку її збільшення з роками) двох досліджених вікових періодів.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Криза – дуже відповідальний період змін у житті будь-якої людини. Найбільш закономірними та яскравими нормативні (вікові) кризи є в дитячому та підлітковому віці, а ненормативні (дійсно кризові й навіть травмивні) умови війни можуть суттєво посилювати труднощі переживання таких криз ще незрілою особистістю. При цьому дуже значущою є роль дорослих осіб, котрі мають бути фасилітаторами, передумовою чого виступає прийняття і позитивна оцінка дитини.

За результатами проведеного емпіричного дослідження можна стверджувати: 1) першокласники істотно більшою мірою сприймають себе як більш «хороших» і «безпроблемних», порівняно з батьками та педагогами; 2) в контексті порівняння образів типового першокласника в умовах війни і в довоєнний період, як і образів типового підлітка, статистично значущих відмінностей між оцінками дорослих не виявлено; 3) підлітки істотно більшою мірою сприймають себе більш «безсилими», але й, водночас, більш «великими», порівняно з уявленнями про них дорослих респондентів; 4) першокласники оцінюють самі себе як більш «хороших», «могутніх», «енергійних» і «безпроблемних», порівняно з самооцінками підлітків за аналогічними шкалами; 6) на думку дорослих, сучасні підлітки назагал є істотною мірою більш «байдужими», порівняно з першокласниками.

Як перспективи подальших досліджень розглядаємо, зокрема, з'ясування конотацій поняття «проблемна/непроблемна», а також «байдужа/небайдужа дитина» у свідомості значущих для дітей дорослих – батьків та педагогів.

СПИСОК ПОСИЛАНЬ

- Краєва, О.А. (2018). *Подолання кризи ідентичності в підлітковому віці: монографія*. Харків: Вид-во Іванченка І.С.
- Поліщук, В. (2019). *Від кризи 7 років до кризи входження в дорослість: монографія*. Суми: Університетська книга.
- Пророк, Н.В., Тиндик, Я.М., Полякова, В.І. (2023). Війна і діти: деякі психологічні особливості молодших школярів, які відвідують школу в умовах воєнного стану. *Габітус*, 47, 78–83. <https://doi.org/10.32782/2663-5208>
- Саннікова, О.П. (2015). Переживання кризи: диференціально-психологічний аналіз. *Наука і освіта*, 10, 16–22.
- Титаренко, Т.М. (2003). *Життєвий світ особистості у межах і за межами буденності*. Київ: Либідь.
- Чикур, Л.Д., Ригель, О.В., Губарева, Д.В. (2023). Вплив російсько-української війни на психологічний стан дітей та методи його стабілізації. *Перспективи та інновації науки. Серія «Педагогіка». Серія «Психологія». Серія «Медицина»*, 12, 827–838. [https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-12\(30\)-827-838](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-12(30)-827-838)
- Чуйко, Г.В., Комісарик, М.І. (2019). Проблема життєвих криз особистості у психології. *Психологічний журнал*, 1(21), 41–56. <https://doi.org/10.31108/2018vol12iss2>
- Шапар, В.Б. (2007). Сучасний тлумачний психологічний словник. Харків: Прапор.
- Шістко, Л.О. (2022). Особистісні детермінанти соціально-психологічної адаптивності дітей шкільного віку в умовах війни. *Габітус*, 43, 95–102. <https://doi.org/10.32782/2663-5208>
- Яновська, С.Г., Севост'янов, П.О., Туренко, Р.Л. (2023). Психометричні показники та адаптація методу Ч. Осгуда «Семантичний диференціал» (українська версія методу). *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Психологія»*, 74, 24–30. <https://doi.org/10.26565/2225-7756-2023-74-03>

REFERENCES

- Chuiko, H.V., Komisaryk, M.I. (2019). Problema zhyttievykh kryz osobystosti u psykholohii [The Problem of Life Crises of Personality in Psychology]. *Psykholohichniy zhurnal* [Psychological Journal], 1(21), 41–56. <https://doi.org/10.31108/2018vol12iss2> [In Ukrainian].
- Chykur, L.D., Ryhel, O.V., Hubarieva, D.V. (2023). Vplyv rosiisko-ukrainskoi viiny na psykholohichniy stan ditei ta metody yoho stabilizatsii [The impact of the Russian-Ukrainian war on the psychological state of children and methods of its stabilization]. *Perspektyvy ta innovatsii nauky. Seriiia «Pedahohika». Seriiia «Psykholohiia». Seriiia «Medytsyna»* [Perspectives and Innovations of Science. Series «Pedagogy». Series «Psychology». Series «Medicine»], 12, 827–838. [https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-12\(30\)-827-838](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-12(30)-827-838) [In Ukrainian].
- Kraieva, O.A. (2018). Podolannia kryzy identychnosti v pidlitkovomu vitsi: monohrafiia [Overcoming the Identity Crisis in Adolescence: A Monograph]. Kharkiv: Vyd-vo Ivanchenko I.S. [Ivanchenko I.S. Publishing House]. [In Ukrainian].
- Polishchuk, V. (2019). Vid kryzy 7 rokiv do kryzy vkhodzhennia v doroslist: monohrafiia [From the Crisis of 7 Years to the Crisis of Entering Adulthood: Monograph]. Sumy: Universytetska knyha [University Book]. [In Ukrainian].
- Prorok, N.V., Tyndyk, Ya.M., Poliakova, V.I. (2023). Viina i dity: deiaki psykholohichni osoblyvosti molodshykh shkoliariv, yaki vidviduiut shkolu v umovakh voiennoho stanu [War and Children: Some Psychological Features of Junior Schoolchildren Attending School under Martial Law]. *Habitus*, 47, 78–83. <https://doi.org/10.32782/2663-5208> [In Ukrainian].
- Sannikova, O.P. (2015). Perezhyvannia kryzy: dyferentsialno-psykholohichniy analiz [Crisis Experience: Differential and Psychological Analysis]. *Nauka i osvita* [Science and education], 10, 16–22. [In Ukrainian].
- Shapar, V.B. (2007). Suchasnyi tlumachnyi psykholohichniy slovnyk [Modern Explanatory Psychological Dictionary]. Kharkiv: Prapor [Flag]. [In Ukrainian].
- Shistko, L.O. (2022). Osobystisni determinanty sotsialno-psykholohichnoi adaptyvnosti ditei shkilnoho viku v umovakh viiny [Personal Determinants of Social and Psychological Adaptability of School-Age Children in War Conditions]. *Habitus*, 43, 95–102. <https://doi.org/10.32782/2663-5208> [In Ukrainian].
- Tytarenko, T.M. (2003). Zhyttievyi svit osobystosti u mezhakh i za mezhamy budennosti [The life world of the individual within and beyond the boundaries of everyday life]. Kyiv: Lybid. [In Ukrainian].
- Yanovska, S., Sevostyanov, P., Turenko, R. (2023). Psykhometrychni pokaznymky ta adaptatsiia metodu Ch. Oshuda «Semantychnyi dyferentsial» (ukrainska versiia metodu). [Psychometric indicators and adaptation Ch. Osgud's method «semantic differential» (ukrainian version of the method)]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V.N. Karazina. Seriiia «Psykholohiia»* [The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. A Series of «Psychology»]. 74, 24–30. <https://doi.org/10.26565/2225-7756-2023-74-03> [In Ukrainian].

PERSONAL PERCEPTION OF NORMATIVE CRISES FROM THE STANDPOINT OF A CHILD AND AN ADULT IN NON-NORMATIVE LIFE CONDITIONS**Nataliya Savelyuk**

Doctor of Sciences in Psychology, Professor,
Professor at the Department of Psychology,
Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University
<https://orcid.org/0000-0001-5246-9677>

Olena Muravyova

Student of higher education,
National University «Zaporizhzhya Polytechnic»
<https://orcid.org/0009-0005-9394-2375>

DOI https://doi.org/10.35619/prap_rv.vi22.381

Abstract. *The article discusses the concept of «crisis» and its main types: normative (age) and non-normative (life). It is substantiated that in the conditions of war, all crises, and especially the crises of the immature personality of a schoolchild, acquire new forms of expression, experience and comprehension.*

The purpose of the study is a brief theoretical analysis of the psychological aspects of the concept of «crisis» and an empirical study of the images of a first-grader and a teenager who are experiencing age-related crises in the minds of both schoolchildren themselves and significant adults (parents and teachers) in the time dimensions of the present and retrospective («before the war»).

A semantic differential adapted in Ukraine with 12 dichotomous scales, which include 24 adjectives-antonyms, is used. On the basis of voluntary and informed consent using specially designed google forms, 216 people were involved in the study: 40 teachers (primary and secondary school teachers), 106 parents (parents of students of different ages), 33 first-graders (6-7 years old) and 37 adolescents (12-16 years old).

Based on the results of the empirical study, it is concluded that: first-graders perceive themselves to a much greater extent as more «good» and «problem-free» compared to adults' ideas about them; adolescents at a statistically significant level perceive themselves as more «powerless», but at the same time more «big» compared to parents and teachers; first-graders rate themselves as more «good», «powerful», «energetic» and «problem-free» compared to teenagers' self-esteem on similar scales; According to adults, modern adolescents in general are significantly more «indifferent» compared to first-graders; and when comparing the images of a typical first-grader in the conditions of war and in the pre-war period, as well as the corresponding images of a typical teenager, no statistically significant differences between the assessments of adults were found.

The carried out research outlines the prospects for further study and interpretation of both the personal self-perception of schoolchildren who are experiencing certain normative and non-normative crises, and the corresponding perception of children by significant adults – parents and teachers.

Keywords: *crisis, normative crisis, non-normative crisis, war, semantic differential, image, personal perception.*

Стаття надійшла до редакції 20.03.2024 р.